

- Sack R.D., 2001. Place, power and the good. [W:] Adams P.C., Hoelscher S., Till K.E. (red.). *Textures of place: exploring humanist geographies*. University of Minnesota Press, Minneapolis, s. 232–245.
- Sheppard E.S., 2000. Geography and economics? Conceptions of space, time, agency and interdependence. [W:] Clark G.L., Feldman M.P., Gertler M.S. (red.). *The Oxford handbook of economic geography*. Oxford University Press, Oxford, s. 99–124.
- Sibley D., 1995. *Geographies of exclusion: society and difference in the West*. Routledge, London.
- Smith D.M., 1997. Geography and ethics: a moral turn? *Progress in Human Geography*, 21: 583–590.
- Smith D.M., 1998a. Geography and moral philosophy: some common ground. *Ethics, Place and Environment*, 1: 7–34.
- Smith D.M., 1998b. How far should we care? On the spatial scope of beneficence. *Progress in Human Geography*, 22: 15–38.
- Smith D.M., 2000. *Moral geographies: ethics in a world of difference*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Smith N., 1995. Remaking scale: competition and cooperation in prenational and postnational Europe. [W:] Eskelinen H., Snickars F. (red.). *Competitive European peripheries*. Springer Verlag, Berlin, s. 59–74.
- Smith N., 2000. Scale. [W:] Johnston R.J., Gregory D., Pratt G., Watts M. (red.). *The dictionary of human geography*. Blackwell Publishers, Oxford, s. 724–727.
- Smith R.G., 2003. World city actor-networks. *Progress in Human Geography*, 27: 25–44.
- Storper M., 1995. The resurgence of regional economies, ten years later: the region as a nexus of untraded interdependencies. *European Urban and Regional Studies*, 2: 191–221.
- Strykiewicz T., 1999. *Adaptacja przestrzenna przemysłu w Polsce w warunkach transformacji*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Swyngedouw E., 1997. Excluding the other: the production of scale and scaled politics. [W:] Lee R., Wills J. (red.). *Geographies of economies*. Edward Arnold, London, s. 167–176.
- Sztompka P., 2003. *Socjologia*. Znak, Kraków.
- Tuan Y.F., 1983. *The good life*. The University of Wisconsin Press, Madison.
- Tuan Y.F., 1983. *Morality and imagination: paradoxes of progress*. The University of Wisconsin Press, Madison.
- Tuan Y.F., 1999. Geography and evil: a sketch. [W:] Proctor J.D., Smith D.M. (red.). *Geography and ethics: journeys in a moral terrain*. Routledge, London, s. 106–119.
- Uitermark J., 2002. Re-scaling, 'scale fragmentation' and the regulation of antagonistic relationships. *Progress in Human Geography*, 26: 743–765.
- Woolcock M., 1998. Social capital and economic development: towards a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27: 151–208.

Zbyszko Chojnicki

Podstawy filozoficzne geografii – jakiej filozofii potrzebuje geografia?

Wstęp

W debacie, jaka toczy się w czołowych czasopismach geograficznych, zwłaszcza amerykańskich, angielskich oraz francuskich, nad charakterem i przyszłością geografii, sporo miejsca zajmuje problematyka filozoficzna geografii. W debacie tej dużo miejsca zajmuje zagadnienie podstaw filozoficznych geografii i cechuje ją znaczne zróżnicowanie poglądów i stanowisk. Sądzę, że filozofia jest nie tylko potrzebna, ale nawet niezbędna dla określenia i zrozumienia charakteru i statusu poznawczego geografii, podobnie jak i dla innych dyscyplin naukowych. Krytyczne rozpatrzenie tego zagadnienia pozwoli dać odpowiedź na pytanie będące lapidarnym określeniem celu tego artykułu „jakiej filozofii potrzebuje geografia?”.

W tym celu najpierw przedstawię (1) charakter i rolę filozofii w badaniach nad nauką, czyli w badaniach metanaukowych, następnie (2) główne orientacje filozoficzne w badaniach nad geografią oraz (3) koncepcję i zasady filozofii naukowej jako tej orientacji filozofii nauki, którą proponuję przyjąć za podstawę filozofii geografii.

Charakter i rola filozofii w badaniach metanaukowych

Filozofia odgrywa podstawową rolę w badaniach metanaukowych. Oczywiście filozofia posiada swoją autonomiczną wartość, przede wszystkim światopoglądową, polegającą, jak twierdzi Woleński (1996: 353) „na przedstawieniu ogólnych aspektów świata i miejsca człowieka w nim zgodnie z wielorakimi doświadczeniami swojej epoki”. Jednak ze względu na swój podstawowy charakter i kształtowanie zasadniczych ram pojęciowych

dotyczących struktury świata oraz jego poznawania, filozofia służy badaniom nad nauką czy, jak się to określa, refleksji filozoficznej nad nauką.

Na współczesną filozofię składa się szereg kierunków i orientacji filozoficznych, które nie tworzą jakiegś spójnej całości i jednolitego systemu konceptualnego. Nawet pobieżna znajomość historii filozofii wykazuje, że współczesna filozofia obejmuje różne konkurencyjne kierunki.

Tak więc rozwój refleksji filozoficznej nad nauką jest ściśle związany z formowaniem się tych kierunków filozoficznych, na których gruncie lub w obrębie których powstały koncepcje i programy filozoficzne nauki.

Główny trzon badań filozoficznych nad nauką stanowi tzw. filozofia nauki. Obok nazwy „filozofia nauki” używa się też nazwy „metodologia nauk”, przyjęty w szkole lwowsko-warszawskiej. Współcześnie nazwa filozofia nauki jest powszechnie stosowana do problematyki badań tych aspektów nauki, które mogą być przedmiotem refleksji filozoficznej w ujęciu epistemologicznym, ontologicznym i logicznym. W takim ujęciu filozofia nauki ma szerszy zakres niż metodologia nauk pojmowana jako analiza czynności i wyników badań. Chociaż obu nazw używa się zamiennie, nazwa „filozofia nauki” jest bardziej trafna. W przeszłości na konferencjach teoretycznych dotyczących polskiej geografii używaliśmy nazwy metodologia geografii, aby uniknąć nazwy filozofia uwikłanej w dogmatyczny marksizm, stanowiącej państwową filozofię w PRL. Metodologia nauk jest też pojmowana w węższym znaczeniu niż filozofia nauki jako logiczna teoria postępowania badawczego i struktury wiedzy naukowej.

Do głównych orientacji, które ukształtowały koncepcje i program współczesnej filozofii nauki, zalicza się: 1) konwencjonalizm; 2) filozofię analityczną zawierającą cztery nurty: atomizm logiczny, szkołę lwowsko-warszawską, neopozytywizm i filozofię języka potocznego; 3) krytyczny racjonalizm; 4) orientację socjologiczno-historyczną; 5) orientację neoanalityczną i neopragmatyzm; 6) esencjalizm i idealizacyjną teorię nauki; 7) filozofię naukową. Problematykę tę przedstawiłem w pracy *Filozofia nauki. Orientacje, koncepcje, krytyki* (Chojnicki 2000).

Orientacje te ewoluują i w różnym stopniu współkształtują problematykę filozofii nauki, w obrębie której występuje szereg spornych kwestii dotyczących założeń i charakteru refleksji filozoficznej nad nauką oraz ujęć nauki w aspekcie strukturalnym i rozwojowym. Przy tym jednak orientacje te wyznaczają podstawowe pole refleksji filozoficznej nad nauką oraz zakres filozofii nauki i jej wzorce.

Klasyyczny trzon filozofii nauki obejmuje analizę logiczną języka nauki o charakterze syntaktycznym i semantycznym, analizę podstawowych ujęć

przedmiotowych, postępowania badawczego i struktury wiedzy oraz podstaw i zasad racjonalności naukowej. Dominuje w nim strukturalno-sta-tyczne ujęcie nauki oraz dążenie do ustalenia stałych norm i dyrektyw działalności naukowej. Trzon ten powstał na gruncie filozofii analitycznej, w tym pod znacznym wpływem i z udziałem logicznego empiryzmu (neopozytywizmu), którego główny wkład polega na wprowadzeniu metod analitycznych i jasnego stylu filozofowania.

Ta koncepcja filozofii nauki została rozszerzona i zmodyfikowana przez nurt krytycznego racjonalizmu (falsyfikacjonizmu Poppera i metodologii naukowych programów badawczych Lakatosa) oraz orientację socjologiczno-historyczną (Kuhn). Odrębny charakter ma filozofia naukowa, która odwołuje się do nauki jako podstawy filozofii i głosi, że teorie filozoficzne formułowane są w sposób ścisły i zgodny ze współczesną nauką (Bunge 1974: V). Różnym nurtom filozofii nauki towarzyszą spory o koncepcję racjonalności naukowej, o zasady rozwoju nauki, o ciągłość wiedzy naukowej, jej kumulację i niewspółmierność, o charakter środków i metod nauk empirycznych, o budowę teorii naukowych, o charakter wyjaśniania i przewidywania, o jedność modelu metodologicznego nauk empirycznych.

Obok tego głównego ujęcia filozofii nauki występuje szerokie spektrum nie tyle badań, ile rozważań społecznego i kulturowego aspektu nauki. Mieszczą się one w obrębie tych kierunków filozoficznych, w których refleksja nad nauką nie jest głównym przedmiotem zainteresowań i które ją marginalizują. Należy do nich zaliczyć marksizm, fenomenologię i postmodernizm. Refleksja nad nauką prowadzona na ich gruncie, za wyjątkiem fenomenologii, kładzie nacisk na badania czynników zewnętrznych, pozapoznawczych rozwoju nauki, które uważa się za istotne dla kształtowania się teorii nauki. Nie negując znaczenia takiej problematyki, trudno ją nazwać filozofią nauki, gdyż wychodzi poza problematykę filozofii sensu stricto, tj. ontologiczną, epistemologiczną i logiczną filozofię nauki. Na tej podstawie nie powstał jakiś określony model poznania naukowego, lecz raczej różne koncepcje i teorie przedstawiające społeczny i kulturowy wymiar nauki.

Filozofia nauki stała się przedmiotem ostrej krytyki przez te kierunki filozoficzne, które traktują naukę jako zjawisko czysto społeczne i kulturowe. Istotnym elementem tej krytyki jest odrzucenie poglądu, że nauka jest działalnością racjonalną o autonomicznym charakterze, specyficzną pod względem charakteru działalności i środków (metody naukowe), jak i wytworów tej działalności (teorie).

Krytyka ta poszła w trzech kierunkach: pierwszy głosi bezcelowość przeprowadzania analiz filozoficzno-metodologicznych i zakłada, że nie ma jakichś reguł działalności naukowej. Nazywany anarchizmem metodologicznym został lapidarnie określony przez Feyerabenda (1975, tł. pol. 1996) za pomocą zwrotu „anything goes”, czyli „wszystko ujdzie” lub „nic świętego”.

Drugi kierunek odrzuca koncepcję nauki jako odrębnej działalności intelektualnej i ujmował całą dotychczasową koncepcję filozofii nauki jako zbędną oraz głosi potrzebę przyjęcia nowej postmodernistycznej filozofii opartej na indywidualizmie i wolności, której podstawą ma być nie nauka, lecz literatura i sztuka.

Trzeci kierunek krytyki ma charakter socjologiczny i głosi, że treść zawartość nauki jest określona przez zmienne historyczne otoczenie i potrzeby społeczne, i sprowadza się do funkcji praktycznej, innowacyjnej.

Należy zauważyć, że w tym ostatnim ujęciu odrzuca się badania filozoficzne nad nauką i zastępuje badaniami nauki prowadzonymi w aspekcie socjologicznym, ekonomicznym, psychologicznym i historycznym. Choć dostarczają one interesujących poznawczo faktów i interpretacji, to jednak nie pozwalają zrozumieć istoty nauki i jej charakteru poznawczego. Nie są filozofią nauki, lecz naukoznawstwem.

Główne orientacje filozoficzno-metodologiczne w geografii

Geografowie aż po lata 60. ubiegłego stulecia rozpatrywali i badali swoją naukę głównie w ujęciu historycznym i naukoznawczym i koncentrowali się na zagadnieniach przedmiotu i zadań geografii i jej podziałów. Do nielicznych zagadnień filozoficznych można zaliczyć spory o determinizm i idiograficzny charakter geografii, ale nie odwoływano się w tych sprawach do filozofii nauki. Czołowe prace na temat podstaw i istoty geografii Hettnera (1927) i Hartshorne'a (1939) są reprezentatywne dla tego podejścia.

Dopiero gdy w latach 60. wzrosło zainteresowanie problematyką meta-naukową geografii, założenia filozoficzne i ujęcia postępowania badawczego i wyników zaczęto czerpać z analitycznej filozofii nauki. Istotną rolę odegrała w tym praca Harveya *Explanation in geography* opublikowana w 1969 roku. Harvey sformułował w niej model epistemologiczny geografii głównie na gruncie założeń krytycznego racjonalizmu i hipotetyzmu Poppera. W modelu tym budowa i charakter wiedzy geograficznej (modele, prawa na-

ukowe i teorie) zostały podporządkowane wyjaśnianiu i przewidywaniu jako głównym funkcjom poznawczym wiedzy naukowej. Otworzyło to szeroką dyskusję w licznych publikacjach, zwłaszcza amerykańskich i angielskich, nad podstawami filozoficznymi i metodologią geografii.

W latach 70. w badaniach nad geografiami występują dwa splatające się nurty.

Pierwszy zmierza do wypracowania modelu metodologicznego geografii jako nauki empirycznej, podnosząc przy tym rolę metod ilościowych, modelowania i nadania wiedzy geograficznej bardziej teoretycznego charakteru i pełniącej przy tym zarówno funkcje poznawcze, jak i praktyczne. Stanowi to kontynuację modelu Harveya. Choć się tego silnie nie akcentuje, ujęcie takie opiera się na różnych założeniach i aparacie pojęciowym filozofii analitycznej i nie może być identyfikowane z neopozytywizmem (logicznym empiryzmem), co oczywiście jest nieporozumieniem. Mimo swojego istotnego wkładu w filozofię nauki, polegającego na opracowaniu aparatu pojęciowego i stylu uprawiania filozofii w postaci analizy logicznej, neopozytywizm w tym czasie jest już historycznie zamkniętą orientacją i tylko jednym z kierunków filozofii analitycznej, niezbyt już reprezentatywnym. Tak więc model empiryczny geografii (nazywany też scjentyistycznym) jest i może być konstruowany przez założenia odległe od neopozytywizmu. Należy do nich m.in. hipotetyzm Poppera, metodologia programów budowy Lakatosa, paradygmaty Kuhna, neopragmatyzm i realizm transcendentalny, idealizacyjna teoria nauki oraz filozofia naukowa.

Krytycyzm wobec zasad i sposobu uprawiania filozofii i metodologii geografii w ujęciu analitycznym i modelu empirycznego geografii, przynajmniej częściowo, ma swoje źródło w słabej znajomości filozofii nauki, a także modzie na nowości filozoficzne. Nie bez znaczenia jest też przekonanie pewnej części badaczy, że refleksja metanaukowa nad geografiami może się odbywać bez odwoływania się do filozofii.

Drugi nurt rozważań nad podstawami filozoficznymi geografii, wychodzący od krytyki ujęcia analitycznego, sprowadzonego do neopozytywizmu, objął próby wykorzystania różnych koncepcji i orientacji filozoficznych, które w zasadzie nie dostarczają podstaw filozofii i metodologii nauk, gdyż badanie nauki ma dla nich drugorzędne znaczenie (może poza fenomenologią).

Ważnym wydarzeniem stał się tu program radykalnej i rewolucyjnej koncepcji geografii, opartej na doktrynie Marksa, przedstawiony przez Harveya (1972), który odrzucił wcześniej przyjęte zasady filozofii nauki

jako podstawy filozofii i metodologii geografii i zarzucił jej kontrrewolucyjny charakter i konserwację „status quo”. Program ten – propagowany przez czasopismo „Antipode” – wykrystalizował tzw. orientację radykalną w geografii i głosił, że geografia „jest tą częścią nauki, która specjalizuje się w dialektycznych stosunkach między procesami społecznymi z jednej strony, a środowiskiem i relacjami przestrzennymi z drugiej. (...) Dąży do zmiany podstawowych sposobów działania procesów społecznych przez zmianę społecznych stosunków produkcji. Społeczne zmiany rewolucyjne są konieczne, aby rozwiązać endemiczne problemy przestrzenne i środowiskowe, ponieważ problemy te są głęboko zakorzenione w kapitalistycznej formacji społecznej” (Peet, Lyons 1981: 202).

Nie pozostało to bez echa. Założeń filozoficznych szukano też w innych kierunkach filozoficznych negatywnie nastawionych do filozofii analitycznej. Przede wszystkim należy tu wymienić fenomenologię i postmodernizm.

Fenomenologia jest kierunkiem, a także ruchem filozoficznym, wywodzącym się od Husserla, który eksponuje opis ludzkiego doświadczenia ukierunkowany na obiekty nazwane fenomenami i postrzegane jako istoty rzeczy uchwytne intuicyjnie. Występują w niej różne nurty. Jak stwierdza jednak Tatarkiewicz (1950: 310) mimo dzielących je różnic „fenomenologia miała pewne cechy stałe. Zawsze była w opozycji do naturalizmu i empiryzmu; miała za fałszywy, a przynajmniej niepełny i powierzchowny, naturalistyczny obraz świata i empirystyczny obraz poznania”.

Na tej podstawie, wykorzystując zwłaszcza nurt fenomenologii egzystencjalnej, geografowie sformułowali koncepcję humanistyczną geografii, która stanowi najważniejsze stanowisko opozycyjne wobec tych koncepcji geografii, które odwołują się do empiryzmu i scjentyzmu. Mimo różnych interpretacji geografii humanistycznej wg Entrikina (1976: 625) jej program przedstawia się następująco. Wszyscy geografowie humanistyczni: a) „uznają pierwszeństwo znaczenia wartości, jaką człowiek przywiązuje do świata przed abstrakcjami i obiektywnymi treściami ustalonymi w geografii scjentyzycznej”; b) „utrzymują, że badanie zachowania człowieka nie może być modelowane na wzór nauk fizycznych”; c) „odrzucają postulaty pozytywistów w sprawie izomorfizmu nauk społecznych i fizycznych, ponieważ nie zgadzają się na dwie dychotomie: rozróżnienie przedmiotu–podmiotu oraz rozróżnienie faktu–wartości”.

Jak głoszą jej przedstawiciele, geografia humanistyczna nie pokrywa się z geografją człowieka, gdyż obejmuje również interpretację zjawisk przyrodniczych z punktu widzenia człowieka. Jednak koncepcja humani-

styczna geografii jest filozofią geografii człowieka i niewiele wnosi do zrozumienia charakteru i postępowania badawczego geografii fizycznej.

Całkowicie odmienny charakter ma postmodernizm, który jest nie tylko pewną filozofią, lecz głównie prądem intelektualnym, jaki występuje w różnych dziedzinach – humanistyce, sztuce, gospodarce, literaturze, architekturze – i głosi pogląd o swoim przełomowym znaczeniu w pojmowaniu i kształtowaniu tych dziedzin, co ma się przejawiać w opozycji „modernizm–postmodernizm”. Prąd ten dość trudno jest scharakteryzować, gdyż nie tworzy on jakiejś jednolitej doktryny, jest programowo pluralistyczny i dąży do zniesienia wszelkich systemów myślowych, a zwłaszcza tzw. wielkich teorii. Nie kształtuje też żadnych wzorców metodologicznych.

Filozoficzny postmodernizm w swej wersji dogmatyczno-opisowej (francuskiej) głosi przede wszystkim: a) relatywizm poznawczy i internizm (nie istnieją bezwzględne kryteria prawdy, racjonalności, znaczenia itp. oraz ich immanentnego charakteru względem kultury, języka itp.); b) tekstualizm (język jest wszechobecny w ludzkim życiu, istnieją tylko teksty); c) program redukcji filozofii do antropologii społecznej lub retoryki. Głównym składnikiem postmodernizmu w wersji pragmatystycznej jest natomiast tekstualizm jako metodologia analizy tekstów i program literackich postaw kultury. Tekstualizm „odrzuca metodę rozumienia humanistycznego” i przyjmuje w słabym sensie „że każdy indywidualny tekst ma swój własny słownik lub tajny kod, który może być niewspółmierny z kodem innych tekstów”, w sensie mocnym zaś, że „posiada swój własny słownik i nie troszczy się o to, czy ktokolwiek inny ma ten sam słownik” (Giedymin 1994: 41).

Postmodernizm cechuje szczególnie ostrą krytyką filozofii nauki oraz antynaukowa postawa, wyrażająca się w deprecjacji i sianiu nieufności do nauki, chociaż nauka nie jest centralnym przedmiotem jego zainteresowań. Nauka według tekstualistów jest jednym z gatunków literackich, przy czym różnice między nauką a literaturą sprowadzają się do tego, że słownik nauki jest wspólny dla zaangażowanych w daną dziedzinę i operuje argumentacją, a nowość w literaturze nie wymaga argumentacji i opiera się na sukcesie (Rorty 1982: 141).

W innej odmianie postmodernizmu głosi się też, że wiedza naukowa jest po prostu pewną strategią, za pomocą której jednostki i grupy promują swoje interesy i walczą o władzę.

Równocześnie jednak postmodernizm filozoficzny jest obiektem krytyki, która zarzuca mu niezrozumienie sensu i charakteru nauki (Woleński 1997, 1998; Życiński 1996). Reprezentacyjną jest opinia Grzegorzcyka

(1997: 63), który oskarża postmodernistów o „ideologię operowania komercyjnymi efektami pracy intelektualnej, która pozostaje jako jedyna postawa filozofii, gdy traci się wiarę w prawdę jako wyznacznik intelektualnych wysiłków”, o brak intelektualnej odpowiedzialności i styl efekciarski, który „ukrywa też zwykle brak głębokiej analizy i logicznej konsekwencji”.

Myśl postmodernistyczna znalazła znaczny odzew w geografii człowieka, zwłaszcza anglo-amerykańskiej. W zasadzie próbuje się zaadaptować podstawowe pomysły postmodernistów, a więc tezy tekstualizmu. Nie należy się więc dziwić, że podtytuł tomu artykułów *Reading human geography* pod red. Barnesa i Gregory'ego (1997) nosi nazwę *The poetics and politics of inquiry*. Przejawem tego jest zastąpienie artykułów naukowych esejami, a metodologicznej refleksji – manifestami i deklaracjami. Takie pomysły jak narracja literacka czy poetyka nie wpływają na charakter fizyki, ponieważ nie traktuje się ich poważnie, natomiast w geografii, jak i w naukach społecznych osłabiają ich status naukowy.

Nie przeceniałbym roli postmodernizmu, ale nie należy też go bagatelizować, ze względu na przewagę elementu destrukcji na drodze geografii do podniesienia swego prestiżu naukowego.

W rozważaniach nad podstawami geografii występują również inne koncepcje i podejścia, które pośrednio tylko lub w bardzo szerokim znaczeniu nawiązują do założeń filozoficznych i prezentują różne prądy intelektualne. Można tu m.in. wymienić: humanizm jako nurt myślowy nawiązujący do idei humanistycznych, idealizm nawiązujący do racjonalnych interpretacji myślenia ludzi, strukturalizm bardzo różnie pojmowany, występujący zarówno w wersji marksistowskiej, etnojęzykowej Lévi-Straussa, jak i nawet Giddensa (struktura i działanie) i inne.

Obraz badań filozoficznych nad geografiami lub nawiązujących do różnych prądów intelektualnych przedstawia szeroką panoramę orientacji, koncepcji i założeń. Rozpatrując ich przydatność do badań nad geografiami, należy wziąć pod uwagę następujące kryteria:

- 1) czy opisują i rekonstruują rzeczywistą działalność badawczą i jej wyniki;
- 2) czy prowadzą do budowy modeli badawczych;
- 3) czy stanowią podstawę całościowego ujmowania geografii.

Wydaje się, że kryteria te w małym stopniu spełnia orientacja marksistowsko-radykalna, postmodernizm oraz różne prądy intelektualne, do których niekiedy odwołują się geografowie.

Krytyczna analiza tych koncepcji prowadzi do przekonania, że dążą one do nadania geografii „miękkiego” charakteru, izolacji od innych nauk

przyrodniczych i społecznych oraz przekształcenia geografii z nauki empirycznej w studia i eseje o dość rozmytym obszarze problemowym, nie posiadającym żadnego wzorca metodologicznego. Jest to szczególnie wyraźne w przypadku wykorzystywania koncepcji postmodernistycznych. Niestety koncepcje te wywierają realny wpływ na problematykę badawczą geografii.

Filozofia naukowa podstawą filozofii geografii

Sądzę, że spośród różnych koncepcji i orientacji, jakie geografowie próbowali wykorzystywać do przedstawienia charakteru geografii, jedynie analiza i modele metodologiczne oparte na założeniach filozofii nauki, a głównie filozofii analitycznej, pozwoliły dokonać istotnego postępu w rozumieniu charakteru badań i wiedzy geograficznej, nie zrywając przy tym kontaktu z praktyką badawczą geografów.

Jednak w debatach filozoficznych nad geografiami, jakie prowadzą geografowie, podejście oparte na filozofii nauki znalazło się w defensywie. Jest to w pewnym stopniu rezultatem demagogicznej krytyki neopozytywizmu, utożsamianego z filozofią nauki przez przedstawicieli orientacji antyempirycznej, oraz mody na szukanie nowych pomysłów i koncepcji filozoficznych i pseudofilozoficznych.

W tej sytuacji powstaje problem „rewitalizacji” filozofii nauki jako podstawy filozofii i metodologii geografii. Należy podkreślić, że chociaż filozofia nauki zawiera różne konkurencyjne nurty, to wyraźnie wykształcił się w niej „twardy” trzon koncepcyjny i problemowy, który tworzy tzw. „filozofię naukową”, a której zasady proponuję przyjąć za podstawę filozofii geografii, właściwie zaś programu filozoficzno-metodologicznego geografii. Oczywiście zasady te nie dają gotowych rozstrzygnięć, ale stanowią ramy koncepcyjne filozofii geografii, na których gruncie mogą się kształtować różne modele poznawcze geografii.

Najpełniejszą syntezą ujęcia filozofii naukowej w kontekście ontologicznym, epistemologicznym, logicznym i etycznym stanowi system filozofii naukowej Bungego (Bunge, *Treatise on basic philosophy*, vol. I–VIII, 1974–1989), krytycznie porządkujący i modyfikujący tezy i stanowiska pochodzące z różnych orientacji filozofii nauki. Jak twierdzi Bunge (Bunge w: Weingardner, Dorn (red.) 1990: 540), jednym z jego celów jest „zbudowanie systemu filozoficznego, który może służyć jako jądro naukowego poglądu na świat”. Ujęcie to prezentuje umiarkowany scjentyzm, bardzo odległy zresztą od neopozytywizmu i krytyczny wobec niego, ale po-

sługujący się metodami i instrumentami filozofii analitycznej (Chojnicki 2000: 85). Koncepcję filozofii naukowej przedstawia też Grzegorzczak (1989, 1993).

Filozofia naukowa jest ściśle związana z wiedzą naukową. I chociaż stanowi podstawę badań filozoficznych nad nauką, to sama też ma charakter naukowy, spełnia bowiem kryteria właściwe wiedzy naukowej i musi być z nią zgodna. Konstruowanie jej koncepcji i założeń filozoficznych odbywa się na gruncie teorii naukowych (biologicznych i społecznych) i wymaga stosowania środków właściwych nauce (Chojnicki 2000: 86). Tak więc filozofia naukowa nie przestrzega swego metanaukowego charakteru i nie dominuje nad nauką. Wymaga to wykorzystywania pewnych narzędzi formalno-logicznych z zakresu teorii składni logicznej i semantyki oraz teorii definicji i wnioskowań. Główny nacisk kładzie się tu jednak na precyzację pojęć, argumentację i uzasadnianie, a nie na formalno-logiczną analizę charakteru wiedzy naukowej i jej struktury aksjomatyczno-dedukcyjnej. Analiza ta stanowi niezbędny, ale nie dominujący, jak to jest w przypadku neopozytywizmu, składnik badań nad nauką.

Nie sposób tutaj przedstawić jakiejś pełniejszej charakterystyki filozofii naukowej. Muszę się zatem ograniczyć do podania jej podstawowych założeń ontologicznych, epistemologicznych i metodologicznych

Założenia ontologiczne dotyczą „tego, co istnieje i w jaki sposób istnieje”, czyli pojmowania struktury rzeczywistości lub świata za pomocą najbardziej podstawowych pojęć zwanych kategoriami ontologicznymi, takich jak rzecz, obiekt, zdarzenie, proces itd. Neopozytywistyczna koncepcja nauki nie interesowała się tymi kategoriami jako zbędnymi pojęciami o charakterze metafizycznym. Tymczasem, jak twierdzi Bunge (1983: 204), „wszystkie fundamentalne pojęcia nauki, takie jak rzecz i własność, stan i zmiana stanu, możliwość i rzeczywistość, czas i przestrzeń, życie i umysł, wytwór i społeczeństwo, mają charakter ontologiczny”. Można tu dodać jeszcze pojęcia systemu, przyrody, otoczenia, środowiska, prawidłowości i inne. Trudno jest bez nich przedstawiać przedmiot badań naukowych, a więc i dziedzinę dyscypliny naukowej.

Założenia ontologiczne znajdują swoje uzasadnienie w różnych teoriach lub doktrynach ontologicznych, np. reizmu (istnieją tylko rzeczy), ewentyzmu (tylko zdarzenia), procesualizmu (tylko procesy). Jawny lub milczący ich wybór wyznacza pewne inne założenia filozoficzne badań nad nauką.

Uważam, że do szczególnie interesujących poznawczo (dla geografii i nauk społecznych) doktryn ontologicznych należy ontologia systemowa

albo systemizm w ujęciu realnym. Wychodząc z pojęcia systemu realnego (jako obiektu realnego złożonego z innych obiektów, które tak są ze sobą powiązane, że wyodrębniają się z otoczenia), można rozpatrywać świat jak świat systemów, występujący na różnych poziomach złożoności: fizycznej, chemicznej, biologicznej, społecznej i technicznej. Ujęcie takie pozwala na uporządkowanie i lepsze zrozumienie charakteru świata i dostarcza efektywnych podstaw jego kategoryzacji.

Do założeń ontologicznych geografii należą podstawowe pojęcia przedmiotowe geografii i teorie z nimi związane. Należą do nich m.in. koncepcje regionu, systemu, krajobrazu, przestrzeni oddziaływania oraz teorie (praktorie geografii), które wyznaczają pole badawcze geografii, takie jak regionalna, ekologiczna, systemowa, interakcyjna i inne. Spory o ich charakter mają par excellence charakter ontologiczny i dopiero odwołanie się do podstawowego rozumienia pozwala ustalić ich właściwy sens. Przypomnę spory o pojęcie przestrzeni i odwołanie się Dziewońskiego (1967) do jej rozumienia relacyjnego czy spór o obiektywny charakter regionu. Ontologiczny charakter mają też doktryny determinizmu geograficznego, possybilizmu i inne, u których podstaw występują teorie przyczynowości, determinizmu itd.

Założenia epistemologiczne odnoszą się do ujmowania procesu poznawczego w nauce, czyli tego, „co możemy wiedzieć i jak możemy wiedzieć”, a więc teorii wiedzy. Określenie założeń epistemologicznych w nauce może być rozpatrywane w różnych płaszczyznach: prawdy, źródeł poznania, granic poznania, w postaci różnych spornych stanowisk (...izmów).

Podstawowym założeniem filozofii naukowej jest obrona realizmu naukowego przed relatywizmem. Posługując się określeniem Wójcickiego (1991: V): „Realizm w ujęciu współczesnym to przekonanie, że osiągalna jest prawdziwa wiedza o świecie, a odkryte prawdy łączą się w spójną i niesprzeczną całość. To struktura świata – rzeczy i związki między nimi – decydują o tym, co jest, a co nie jest prawdą”. Relatywizm to przekonanie, że „prawdę tworzy człowiek. Dokładniej: prawda jest prawdą tylko w obrębie określonej i zmiennej historycznie perspektywy poznawczej, którą wyznaczają właściwe dla danej epoki, a nawet społeczności, pojęcia, przekonania i możliwości techniczne”.

Głównymi składnikami realizmu naukowego są cztery orientacje: racjonalizm, empiryizm, realizm krytyczny lub konstrukcyjny oraz scjentyzm epistemologiczny i metodologiczny, które za Bungem (1983: 253–255 i 262–263) tak można określić:

„Racjonalizm głosi zasadę racji dostatecznej, zgodnie z którą każde twierdzenie musi mieć pewną podstawę. Empirycyzm wymaga tego, co można nazwać zasadą dostatecznego doświadczenia, według którego każde twierdzenie musi być poparte doświadczeniem”. Oba te stanowiska mogą występować łącznie jako racjoempiryzm.

Realizm krytyczny lub konstrukcyjny „utrzymuje, że wiedza zmysłowa jest niedostateczna(...), że musi być wzbogacona o wiedzę konceptualną (a w szczególności teoretyczną) i że pojęcia i ich kombinacje – twierdzenia, reguły, teorie – są konstruktami często daleko wychodzącymi poza zjawiska oraz że konstrukty, chociaż niedoskonałe, reprezentują świat w sposób symboliczny a nie obrazowy”.

Scjentyzm epistemologiczny głosi, że „nauka może dać i często daje ścisłą i głęboką wiedzę o rzeczywistości, a właściwie najlepszą możliwą wiedzę faktualną”, a scjentyzm metodologiczny twierdzi, że „metoda naukowa musi być stosowana we wszystkich polach badawczych, włącznie z naukami społecznymi i humanistyką”.

Koncepcje realizmu naukowego i jego składowe z kolei wyznaczają założenia metodologiczne.

Założenia metodologiczne wyrażają się w zasadach konstruowania i stosowania środków konceptualnych badania naukowego i budowy wzorców wiedzy naukowej na gruncie założeń ontologicznych i epistemologicznych filozofii naukowej. Chodzi tu o pojęcia problemu naukowego, faktu, klasyfikacji, opisu, prawa naukowego, wartościowania, modelu, teorii, obserwacji i eksperymentu, danych i wskaźników empirycznych, hipotezy, testowania, wyjaśniania, przewidywania i prognozowania i innych. Konstrukcję i charakter aparatu pojęciowego metodologii w ujęciu filozofii naukowej wyróżnia: a) ograniczenie roli analizy formalno-logicznej, tj. stosowania logiki matematycznej na rzecz szerszego wykorzystania środków matematycznych; b) stosowanie obok analizy strukturalnej (jest tak a tak zbudowane, a więc temu służy) analizy funkcjonalnej (służy temu a temu, więc powinno być tak zbudowane); c) odejście od mocnego wzorca naukowości prezentowanego przez fizykę na rzecz wzorca nauk empirycznych, który obejmuje zarówno nauki przyrodnicze, jak i społeczne.

Sens szeregu pojęć metodologicznych dość znacznie się różni od ich pojmowania przez neopozytywizm. Przykładami, które mogą to zilustrować, może być pojęcie faktu i wyjaśniania w ujęciu filozofii analitycznej i filozofii nauki.

Co do pojęcia faktu, to odchodzi się od jego rozumienia jako zdania obserwacyjnego. Fakty są czymś, co odkrywamy za pomocą zdań, które mogą

być błędne lub fałszywe. Faktem jest, że słońce wschodzi rano i zachodzi wieczorem. Faktem jest jednak nie to zdanie (zresztą literalnie fałszywe), lecz zjawisko, które występuje (Wójcicki 1995: 162).

Zmienia się też sens wyjaśniania. W miejsce koncepcji wyjaśniania opartej na tzw. modelu nomologiczno-dedukcyjnym proponuje się koncepcję relacjonistyczną. W modelu dedukcyjnym wyjaśnić fakt to tyle, co wyprowadzić dedukcyjnie twierdzenie o tym fakcie z twierdzeń będących prawami naukowymi i warunkami początkowymi. Natomiast relacjonistyczna koncepcja zakłada, że wyjaśnianie faktów nie sprowadza się tylko do pewnego schematu logicznego wnioskowania, lecz odbywa przez wykrywanie czynników determinujących ten fakt, czyli polega na zbadaniu i poznaniu mechanizmów powstawania lub kształtowania się tego faktu (Chojnicki 2002).

Przyjęcie założeń filozofii naukowej prowadzi do unitarnego modelu metodologicznego geografii, a więc metodologicznej „jedności” geografii. Unitarny charakter tego modelu oparty jest na przekonaniu, że zarówno geografia fizyczna, czyli przyrodnicza, jak i społeczno-ekonomiczna są naukami empirycznymi, a więc łączą je wspólne właściwości metodologiczne przysługujące empirycznej koncepcji nauki, którą przedstawiają założenia filozofii naukowej. Odrzucenie tej koncepcji prowadzi natomiast do dualizmu metodologicznego, wyrażającego się w dwóch odrębnych modelach: naturalistycznym i humanistycznym, w których wszystkie środki poznawcze (metody, fakty, wyjaśnienia) są odmiennie interpretowane. Geografia posiada wówczas dwa modele: a) model unitarny odnoszący się do geografii fizycznej i społeczno-ekonomicznej jako nauki empirycznej; b) model humanistyczny ujmujący całą lub część geografii społeczno-ekonomicznej jako naukę humanistyczną (Chojnicki 2001).

Na koniec tych rozważań trzeba stwierdzić, że określenie modelu filozoficzno-metodologicznego geografii na podstawie założeń filozofii naukowej dalece odbiega od koncepcji ujęcia czysto analitycznego, a zwłaszcza neopozytywistycznego, jak i wykazuje dużo większą odporność na krytykę ze strony innych kierunków i co najważniejsze, dużo trafniej może przedstawiać sytuację poznawczą geografii.

Warto też podkreślić, że refleksja filozoficzno-metodologiczna nad geografiami nie jest panaceum na wszystkie jej słabości, zwłaszcza merytoryczno-problemowe, ale pomaga w ich naświetleniu i zrozumieniu. Wymaga to jednak pewnej znajomości problematyki filozoficzno-metodologicznej. Wyrzykowa i powierzchowna jej znajomość to po prostu tylko „zabawa w filozofię”.

Summary

Philosophical foundations of geography. What kind of philosophy does geography need?

The author assumes that philosophy is not merely useful but simply indispensable for the understanding of the nature and cognitive status of geography as well as of any other science. A critical assessment of this problem will provide an answer to the question that is the goal of the present article: What kind of philosophy does geography need? Three issues will be addressed.

The first concerns the nature and role of philosophy in meta-scientific inquiry. The development of philosophical reflection is closely connected with the formation of those philosophical directions within the frameworks of which philosophical conceptions and programmes of science have been proposed. The core of philosophical inquiry into science is the so-called philosophy of science. Today, the orientations making up its programme include: conventionalism, analytic philosophy, critical rationalism, a sociological-historical orientation, neo-analytic and neo-pragmatic orientations, essentialism, idealisational theory of science, and scientific philosophy. These are the orientations in which the foundations of the philosophy of geography should be sought. Apart from this mainstream of the philosophy of science, there is a wide range of inquiry into the social and cultural aspects of science. It is represented by those philosophical directions in which reflection on science is not the principal object of interest and which marginalise it. Among them are Marxism, phenomenology, and postmodernism.

The second issue is the presentation of the main philosophical orientations referred to by geographers in their study of the foundations of geography. Two trends can be distinguished here. One strives to develop a methodological model of geography as an empirical science, with an emphasis on its explanatory and prognostic functions, the role of modelling, and a more theoretical aspect. This approach makes use of a variety of assumptions of the philosophy of science which, however, are not reducible to neo-positivism (logical empiricism), as is often wrongly believed. Today, despite its substantial contribution to the philosophy of science, neo-positivism is a historically closed orientation and merely one of the many directions in the philosophy of science, hardly representative. The other trend in the inquiry into the philosophical foundations of geography started

from a critique of the philosophy of science reduced to neo-positivism and attempted to utilise those conceptions and orientations that basically do not supply the methodological assumptions and notional apparatus necessary in the study of the foundations of geography, like Marxism, phenomenology, and postmodernism. When assessing their usefulness for the study of geography, one should consider the following criteria: (1) whether they accurately describe and reconstruct the actual research practice and its results, (2) whether they help to build effective research models, and (3) whether they provide a basis for a holistic treatment of geography. It seems that the Marxist and radical orientations as well as postmodernism hardly meet those criteria.

The third issue is the presentation and justification of the author's opinion that the study of the foundations of geography should be based on the conceptions of scientific philosophy. The fullest synthesis of scientific philosophy in the ontological, epistemological, logical and ethical contexts is the system developed by Mario Bunge (*Treatise on Basic Philosophy*, vols 1–7, 1974–1989, Dordrecht: Reidel). Scientific philosophy is closely connected with scientific knowledge. Although it provides a foundation for the philosophical study of science, it has a scientific character itself, because it satisfies the criteria of scientific knowledge and must be consistent with it. Thus, scientific philosophy does not obey its meta-scientific character and does not dominate science. It considers ontological, epistemological and methodological aspects of empirical sciences, focusing on the precision of notions, argumentation and justification rather than on formal-logical analysis of the nature and structure of scientific knowledge, and it defends scientific realism against relativism. The author tries to show that its programme leads to the implementation of the methodological unity of geography.

Literatura

- Bunge M., 1974. *Treatise on basic philosophy*. Vol. 1. *Semantics I: Interpretation and truth*. Reidel, Dordrecht.
- Bunge M., 1983. *Treatise on basic philosophy*. Vol. 6. *Epistemology and methodology II: Understanding the world*. Reidel, Dordrecht.
- Barnes T., Gregory D. (red.), 1997. *Reading human geography: The poetics and politics of inquiry*. Arnold, London.
- Chojnicki Z., 1989. *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.

- Chojnicki Z., 2000. Filozofia nauki. Orientacje, koncepcje, krytyki. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Chojnicki Z., 2001. Dualizm metodologiczny w geografii społeczno-ekonomicznej. [W:] Rogacki H. (red.). Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 17–25.
- Chojnicki Z., 2002. Wyjaśnianie w geografii społeczno-ekonomicznej w ujęciu relacjonistycznym. [W:] Rogacki H. (red.). Możliwości i ograniczenia zastosowań metod badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 11–23.
- Cloke P., Philo C., Sadler D., 1991. Approaching human geography. An introduction to contemporary theoretical debates. Chapman, London.
- Dziewoński K., 1967. Teoria regionu ekonomicznego. Przegląd Geograficzny, 39, 1: 33–50.
- Entrikin J.N., 1976. Contemporary humanism in geography. Annals of the Association of American Geographers, 66, 4: 615–632.
- Feyerabend P.K., 1975. *tl. pol.* 1996. Against method. Outline of an anarchistic theory of knowledge. New Left Books, London. *Tł.:* S.Wiertelwski, Przeciw metodzie. Siedmioróg, Wrocław.
- Grzegorzczak A., 1989. Mała propedeutyka filozofii naukowej. PAX, Warszawa.
- Grzegorzczak A., 1993. Życie jako wyzwanie. Wprowadzenie w filozofię racjonalistyczną. Wyd. IFiS PAN, Warszawa.
- Hartshorne R., 1939. The nature of geography. Annals of the Association of American Geographers, XXIX: 173–658.
- Hartshorne R., 1959. Perspective on the nature of geography. Chicago, The Association of American Geographers.
- Harvey D., 1969. Explanation in geography. Arnold, London.
- Harvey D., 1972. Revolutionary and counter revolutionary theory in geography and problem of ghetto formation. Antipode 6, 2: 1–13.
- Hettner A., 1927. Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Breslau.
- Nowak L., 1998. Byt i myśl. Zysk i S-ka, Poznań.
- Peet R., Lyons J.V., 1981. Marxism: dialectical materialism, social formation and the geographical relation. [W:] Harvey M.E., Holly B.P. (red.). Themes in geographic thought. Croom Helm, London.
- Rorty R., 1982. Consequences of pragmatism. Harvester, New York.
- Tatarkiewicz W., 1950. Historia filozofii. T. 3. Filozofia XIX wieku i współczesna. Czytelnik, Warszawa.
- Weingartner P., Dorn G.J.W. (red.), 1990. Studies on Mario Bunge's Treatise. Rodopi, Amsterdam–Atlanta.
- Woleński J., 1996. W stronę logiki. Aureus, Kraków.
- Woleński J., 1997. O postmodernizmie (krytycznie). Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria VI, 4: 137–154.

- Woleński J., 1998. O postmodernizmie (krytycznie). Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria VII, 1: 141–160.
- Wójcicki R., 1991. Teorie w nauce. Cz. I. Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa.
- Wójcicki R., 1995. Filozofia czy teoria nauki. [W:] Zamiara K. (red.). O nauce i filozofii nauki. Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań, s. 159–164.
- Życiński J., 1996. Elementy filozofii nauki. Academica 30. Tarnów.